

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 22 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2022 • 400-414

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1076217

ARAP DİLİNDE كَم/كَمْ İFADESİ VE KUR'ÂNDAKİ UYGULAMALARI

Ş/Kem Expression in The Arabic Language and Its Applications in The Qur'an

Dr. Abdulhamit TURGUT

Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Presidency of Religious Affairs, Turkey

turgutislam4773@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0001-6734-0577>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 19.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 15.06.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdulhamit Turgut)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

ARAP DİLİNDE كَم/كEM İFADESİ VE KUR'ÂNDAKİ UYGULAMALARI

كَم/Kem Expression in The Arabic Language and Its Applications in The Qur'an

Öz

Arap dilinde kem كَم ifadesi, istifhâmiye ve haberiye olarak iki şekilde kullanılmaktadır. Arap dilinde كَم, çok fonksiyonu olan isimlerden biri sayılmaktadır. Klasik nahiv kitaplarında genellikle gayr-i sarîh veya adetten kinaye başlığı altında ele alınan كَم kelimesinin cümlede hangi işlevi gördüğü önem arz etmektedir. Eğer كَم ifadesinin Arapça söz dizimindeki konumu iyi bir şekilde kavranmazsa yanlış anlaşılma riski oluşabilmektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim ayetlerinde sıkça karşılaştığımız كَم ifadesi, ayetlerin anlaşılmasında önemli bir yardımcı unsurdur. Çalışma da كَم in genel hükümleri anlatıldıktan sonra Arap gramercilerin genel kabulüne göre كَم ifadesinin Kur'ân-ı kerimde toplam yirmi yerde; on altısı haberiye, dördünün de istifhâmiye olarak geçtiği örnekleriyle anlatılmıştır. Kur'ân hitabında en çok kullanılan tür'ün, كَم'i haberiye olduğu, söz konusu kullanımında bazen teksîr, tenbîh, tehdîd, inkâr, tevbih, tahzîr gibi belâğî anlamlara geldiği açıklanmıştır. Kur'ân hitabı açısından istifhâmiye olarak كَم, az kullanıldığı ve kullanıldığı yerlerde de takrîr manasında kullanılmakta olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Kem, İstifhâmiye, Haberiye, Kur'ân.

Abstract

The expression kem كَم in the Arabic language is used in two ways as istifhamiye and khabariye. In the Arabic language, كَم is considered one of the names with multiple functions. In classical syntax books, it is important which function the word كَم, which is usually considered under the title of non-sarîh or number allusion, performs in the sentence. If the position of the expression كَم in Arabic syntax is not well understood, there may be a risk of misunderstanding. In addition, the expression كَم, which we often encounter in the verses of the Holy Qur'an, is an important auxiliary element in the understanding of the verses. After explaining the general provisions of كَم in the study, according to the general acceptance of Arab grammarians, the expression كَم is used in twenty places in total in the Qur'an; sixteen are reported as khabariye and four of them as istifhamiye. It will be explained that the most used type in the addressing of the Qur'an is كَم'i khabariye, and in this usage it sometimes means eloquent such as taqîr, warning, threat, denial, tawbîh, tahzîr. From the point of view of the oratory of the Qur'an, it has been determined that كَم the word is used in an takrîr sense in places where it is underused and used.

Keywords: Arabic Language, Kem, Istifhamiye, Khabariye, Quran.

GİRİŞ

Dil/konuşma, ilk çağlardan itibaren tarihin seyri içerisinde insan etkinliklerinin en eskilerinden biridir ve insanlığın tekâmülüne bağlı olarak geliştiği de söylenebilir. Dilin bu özelliğine ve önemine binaen tarih boyunca kaynağının ne olduğu da merak konusu olmuş başta Yunan filozofları olmak üzere felsefeciler, ilahiyatçılar ve dilciler uğraşmışlardır. Eflatun ve Aritoteles, dil; doğal mıdır, yoksa bir tür anlaşma ile varılan bir sistem midir, sorunu üzerine eğilmişlerdi. Aynı sorunlarla İslam âlimleri de meşgul olmuşlardır. “Dil ilâhî midir veya ilham mıdır?” problemiyle İslam dünyasında gündeme gelirken, “Dil mevzû’î midir, yani toplum tarafından mı konulmuştur?” şeklinde İslam dünyası bilim literatürüne uzun tartışmaları ile beraber geçmiştir. Söz konusu tartışmalarda özellikle kelâmcıların öne çıktıklarını ve bu hususta aşağıda sıralanan dört farklı görüşü ortaya koyduklarını müşahade etmekteyiz: a. Dillerin kaynağının Tevkîfî/İlâhî menşe’li olduğu görüşü, b. İstılâhî ve Mevzû’î/İnsan kaynaklı olduğu görüşü, c. Hem Tevkîfî hem de İstılâhî olduğu görüşü, d. Tevakkuf/ Bu konuda yukarıdaki üç görüşten birini kabul veya reddetmekte tarafsız ve çekimser kalma görüşüdür.¹

Aynı şekilde İnsanoğlu, yaşamının adeta bir parçası olan sayıları (aded) önceleri soyut bir biçimde tasarlayamamış, sonraları ise yavaş yavaş doğada gözlemlediği benzerliklerden hareketle tasavvur etmeye başlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki sayı yazıdan önce bulunmuştur. Çünkü söz konusu çentikli kemik gibi insan eliyle yapılmış sayısal işaretler içeren nesnelere otuz bin yıl kadar geriye gitmektedir. Sayı kavramının ortaya çıkışının zamanımızdan üç yüz bin yıl önce başladığı ve bu gelişimin tek bir kişinin ya da topluluğun keşfi olmadığı kabul edilmektedir.²

Sayı konusu bütün dillerde ortak bir husus olduğunu söylemek mümkündür. Sayıların kullanım özellikleri ve zorluk dereceleri diller arasında farklılık göstermektedir. Arapça, bu noktada aşırı bir önem ve ilgi ortaya koyan bir dildir. Arapça da her dil gibi içinde birtakım sayısal ifadeler bulunmaktadır. Arapçada sayı ٤ kelimesi ile ifade edilmektedir. Sözlükte bir şeyi saymak ve hazırlamak manasında kullanılmaktadır.³ Terim olarak ise bir şeyin miktarını belirleyen isimler ve onların işaretleri olan rakamları ifade etmektedir.⁴

“Kem” ifadesi ile ilgili hükümlere geçmeden önce Arapçadaki sayı çeşitleri ile ilgili kısa bilgi vermekte fayda mülâhaza ediyoruz. Arap dili alimleri genel olarak sayıları iki kısma ayırmışlardır;

a) Sarih(açık) sayılar. Dilde sarîh sayılar: واحد/Bir, اثنان /İki, ثلاثة /Üç, أربعة /Dört, خمسة /Beş, ستة/Altı, سبعة/Yedi, ثمانية/Sekiz, تسعة /Dokuz, عشرة/On, أحد عشر /On bir, اثناعشر /On iki, تسعة عشر /On dokuz, عشرون/Yirmi, ثلاثون /Otuz, أربعون /Kırk, خمسون /Elli, ستون /Altmış, سبعون /Yetmiş, ثمانون /Seksen, تسعة وخمسون /Doksan dokuz, مائة /Yüz, مائتان /İki yüz, ثلاثمائة /Üç yüz, ألف /Bin, ألفان /İki bin, ثلاثة آلاف /Üç bin, خمسة آلاف/Beş bin, خمسون ألفا /Elli bin, مائة ألف /Yüz bin sayılarıdır. Bunlar da kendi araların da dörde ayrılırlar;

1. Müfred sayılar; Müfred sayılar yirmiden doksan’a kadar olan sayılardır. عشرون, ثلاثون ve diğerleri gibi. Bu sayılar herhangi bir kelimeye izafe edilmemektedirler.⁵

¹ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Sönmez, “Kelâmcılara Göre Dillerin Kaynağı Problemi İle İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme” Kalam Araştırmaları Dergisi 8:1 (2010), 183-210.

² Melek Dosay Gökdoğan, “Sayı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/212-213.

³ Cemaluddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'l-arab*, thk. Emîn M. Abdülvehhâb – M. Sâdık el-Ubeydî (Beyrut: Dâru sadr, 1999), 3/281.

⁴ Mustafa en-Nuhâs, *el-Aded fi'l-luğa*, (Kuveyt: Mektebetü'l-felâh, 1979), 19-21.

⁵ Bahâeddin Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî, İbn Akîl, *Şerhu elfiyyeti ibn Mâlik (Şerhu ibn 'akîl 'alâ elfiyyeti ibn mâlik)* thk. M. Muhyiddin Abdülhamîd, (Tahran: Matbaatu'l-emîr, 1311), 2/405-409.

2. Muzâf sayılar; Üçten on'a kadar, yüz ve bin sayıları muzâf sayılardır. Üçten on'a kadarki sayılar çoğullara izâfe edilirler. Yüz ve bin sayıları müfred kelimelere izâfe edilirler ثلاثة رجال , ألف رجل , مائة رجل ,⁶

3. Mürekkep sayılar; Mürekkep sayılar on birden on dokuz'a kadarki sayılardır. Mürekkep sayıların iki parçası da fetha üzere mebnidirler. On iki sayısı ise, murabtır. اثنا عشر ve عشرة terkiplerinde olduğu gibi.⁷

4. Matuf sayılar; birbirlerinin üzerine atıf edilen sayılar yirmi bir'den doksan dokuza kadarki sayılardır. واحد و عشرون gibi.⁸

5. Mutlak sayılar; Herhangi bir sayılanla sınırlanmayan sayılardır. أربعة ve أحد , ثلاثة gibi.⁹

b) Gayr-i sarîh sayılar; Belli bir sayıya delalet eden fakat sayı kelimeleri ile değil başka kelimelerle ifade edilen sayılardır. Dilciler bunları كَم، كَاتِن، كَنَا، كَيْت، ذَيْت، مَلء، قَدْر، بَضْع بَيْف kelimeleriyle ifade etmişlerdir.¹⁰

Gayr-i sarîh sayılardan كَم ، Arapça cümlelerde sıkça kullanılan kelimelerden biridir. كَم kelimesi hakkında gerek Kur'ân-ı Kerim bağlamında olsun gerek Kur'ândan bağımsız olsun Arap dünyasında birçok çalışma yapılmıştır. Onlardan bazıları şunlardır: Abdulhâdî Abdülkerîm Berhûm, "Kemi'l-haberîyye ve'l-istifhâmiyye fi'l-Kur'ân (Dirâseh Nahviyyeh)", Selâm Mûcid Halhâl-Esîl Abbâs Huseyn "Dirâsefî (kem) el-haberîyye ve'l-istifhâmiyye", Osman Ebu'l-Kasım, "Kem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Dirâseh nahviyye tahlîliyye" ve bu yayınlanmış makalelerin dışında da el-Ferku beyne kemi'l-haberîyye ve'l-istifhâmiyye, l'râbu kemi'l-haberîyye ve'l-istifhâmiyye gibi internetten yayınlanan çalışmalar da bulunmaktadır. Yaptığımız araştırmaya göre Türkiye de ve Türkçe olarak كَم ifadesi ile ilgili müstakil bir çalışmaya rastlamadık. كَم ile ilgili Yukarda verdiğimiz ve Arap dünyasında yapılan çalışmaların başlıklarından da anlaşıldığı gibi, bazıları Kur'ân-ı Kerim bağlamında ele alınmış bazıları da nahiv bağlamında ele alınmıştır. Çalışmamızda Arap dünyasındaki söz konusu çalışmalardan istifade etmekle birlikte, konu nahiv ve Kur'ân-ı Kerim bağlamında kısa ve öz bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde كَم ifadesinin nahivdeki genel hükümlerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde istifhâmiye ve haberîye olan كَم'in ayrı ayrı olan hükümleri anlatılmıştır. Üçüncü bölümde istifhâmiye ve haberîye olan كَم arasındaki farklara değinilmiştir. Dördüncü bölümde ise, Kur'ân da geçen كَم ifadesinin haberîye ve istifhâmiye olmak üzere iki farklı şekli ile ele alınmıştır.

1. ARAP DİLİNDE KEM/ كَم İFADESİ

Nahiv alimleri كَم ifadesinin kökü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Kûfeliler كَم ifadesinin aslını; teşbih için kullanılan كَم harfi ile nefy (olumsuzluk) manasındaki كَم harfinden oluşan bir terkipten olduğu görüşündedirler. Daha sonra çok kullanmadan dolayı كَم harfinin elif'i hazf edilmiş ve cezimli olarak kullanılmaya başlanılmıştır.¹¹ Basralılar ise, كَم'de herhangi bir terkipten olmadığını, asıl olarak müfred bir kelime olduğu görüşündedirler.¹²

⁶ İbn Akîl, Şerhu elfiyyeti ibn mâlik, 2/405-409.

⁷ Nuhâs, el-Aded fi'l-luğâ, 136.

⁸ Nuhâs, el-Aded fi'l-luğâ, 19-21.

⁹ Nuhâs, el-Aded fi'l-luğâ, 162.

¹⁰ Nuhâs, el-Aded fi'l-luğâ, 164-165.

¹¹ Radî, el-Esterâbâdî Necmü'l-eimme Radyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî), Şerhu'r-radî li kâ-fiyeti ibni'l-hâcib, (el-Memleketü'l-Arabiyeti's-Suudiyye: el-İdâretü'l-amme li's-sekâfeti ve'n-neşr, 1996), 2/379; Selâm Mûcid Halhâl-Esîl Abbâs Huseyn, "Dirâsefî (kem) el-haberîyye ve'l-istifhâmiyye", Mecelletu Ehli'l-Beyt 8, 108.

¹² Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed, el-Enbârî, el-İnsâf fi mesâilil-hilaf beyne'n-nahviyyin: el-basriyyin ve'l-kûfiyyin, (Beyrut: Daru'l-fikr, 1987), 256.

Kem/كَمْ sayılardan kinayedir. Zira كَمْ belli olmayan bir sayıyı sorar veya ondan haber verir. Sayıların azı ve çoğu için kullanılmaktadır. Genel olarak Arap dilinde كَمْ'in iki kullanımı bulunmaktadır; istifhâmiye ve haberiye'dir. كَمْ'de asıl olan istifhamdır. Çünkü istifham كَمْ'de olan belirsizliği açıklar, fakat haberiye de böyle bir belirsizlik yoktur.¹³

1.1. Kem/كَمْ İfadesinin Genel Hükümleri

كَمْ ifadesi, istifhâmiye ve haberiye türleriyle Arap dilinde genel hükümleri bulunmaktadır.

1.1.1. Kem/كَمْ Sadece İsim Olarak Gelir

كَمْ ifadesinin sadece isim olarak geldiğine dair nahiv alimleri tarafından çok sayıda delil öne sürülmüştür. Söz konusu delillerden bazıları şunlardır;

(a) كَمْ ifadesinin üzerine cer harfi gelir; كَمْ مَرَزَتْ؟ عَل كَمْ تَرَلَتْ؟ “Kaç kişiyle yürüdün?” ve “Kaç kişinin yanına gittin?” örneklerinde olduğu gibi cer harfi, كَمْ ile birlikte gelmiştir. Arap dilinde cer harfleri sadece isimlerin üzerine gelirler.

(b) Muzaf ve muzafun ileyh olarak kullanılması; كَمْ رَجُلٍ عِنْدَكَ؟ وَصَاحِبٌ كَمْ آتَتْ؟ “Senin yanında kaç adam var? Ve “Sen kimin arkadaşısın?” gibi örneklerde كَمْ, hem muzaf olabilmiş hem de muzafun ileyh, ismin özelliklerinde birisi de muzaf ve muzafun ileyh olabilmesidir.

(c) كَمْ ifadesi mübtedâ olup kendine haber isteyebilmektedir; Nahivde mübtedâ olma vasfı sadece isimlere has bir özelliktir. كَمْ غَلَامًا عِنْدَكَ؟ “Senin yanında kaç köle var?” örneğinde كَمْ mübtedâ'dır, كَمْ غَلَامًا عِنْدَكَ şibh-i cümle olup onun haberidir. Mübtedâlık vasfı sadece isimlere has bir özelliktir.

(d) Zamir, كَمْ ifadesine dönebiliyor; كَمْ رَجُلًا جَاءَكَ؟ “Sana kaç adam geldi?” örneğinde كَمْ fiilindeki كَمْ zamiri, ondan önce geçen كَمْ ifadesine dönmüştür. Nahivde zamir sadece isimlere dönebilmektedir.

(e) Arap dilinde كَمْ ifadesi mef'ûl olabiliyor; كَمْ رَجُلًا مَرَزْتِ؟ “Kaç adamı vurdun?” cümlesinde görüldüğü gibi كَمْ ifadesi مَرَزْتِ fiilinin mef'ûlü olmuştur. Nahivde mef'ûliyet niteliği sadece isimlerde olabilmektedir. Yukarıda verdiğimiz bütün örneklerde كَمْ ifadesi, nahivde kelimenin üç kısmı olan isim, harf ve fiilden sadece isim olarak geldiğini görmekteyiz.¹⁴

1.1.2. Kem/كَمْ Sadece Mebni Olarak Gelir

Nahivde كَمْ ifadesi irab açısından değerlendirildiğinde, sükûn üzere mebni olarak gelmektedir. كَمْ istifhâmiye olduğunda, istifhâmiye harfi olan hemzenin manasını taşır. İstifhâmiye hemzesi harf olduğundan mebnidir, ona benzeyen كَمْ ifadesi de mebni olmaktadır. كَمْ haberiye olduğunda da mebni olur. Zira haberiye olduğunda çokluk bildiren bir edat manasında olur. Burada mebni olmanın nedeni, azlık bildiren كَمْ harfinin zıddı olduğundandır. Nitekim çokluk ile azlık birbirinin zıddıdır. كَمْ harf olup mebnidir. كَمْ ifadesi de zıtlık konusunda ona benzediğinden mebni olmuştur. كَمْ ifadesinin sükûn üzere mebni olmasının nedenine gelince, mebni kelimelerde asıl olan sükûndur. Bu sebepten dolayı كَمْ sükûn üzere mebni olmuştur.¹⁵

1.1.3. Kem/كَمْ İçin Cümle Başında Gelme Hakkı Var

Daha önce de bahsettiğimiz gibi كَمْ ifadesi ister istifhâmiye olsun ister haberiye olsun kendisi için sedâretü'l-kelam (cümle başında gelme) hakkı bulunmaktadır. Zira istifhâmiye

¹³ İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu'l-mufassal*, (Kahire: İdâretu't-tibâati'l-munîriyye, 2008), 4/125.

¹⁴ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, 4/125; Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhâlik Udeyma, (Kahire: Vizâretu'l-evkâf, 1994) 3/57; Abdulhâdî Abdulkerîm Berhûm, “Kemi'l-haberiyye ve'l-istifhâmiyye fi'l-Kur'ân (Dirâseh Nahviyyeh)”, Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye 14/1, (Ocak 2006), 57.

¹⁵ Enbârî, *Esrârü'l-arabiyye*, thk. Muhammed Behcet el-Beytâr, (Dimaşk: el-Mecmaaü'l-ilmî el-arabî, 1957), 214.

olarak geldiğinde istifhâm manası taşıyıp nahivde istifhâm için sedâretü'l-kelam hakkı bulunmaktadır. Haberiye olarak geldiğinde ise inşa manası taşımaktadır. Nahivde inşa manası taşıyan edatlar için sedâretü'l-kelam hakkı vardır. Nitekim رت harfi de inşa manası taşıdığı için kendisine sedâretü'l-kelam hakkı verilmiştir.¹⁶

Söz konusu cümlelerin başında gelme hakkı, ﺥ ifadesinin başına cer harfi gelmesi veya muzafun ileyh olması ile değişmemektedir. Zira cer harfi ile mecrûr'u ve muzaf ile muzafun ileyh bir tek kelime olarak değerlendirdikleri için aralarına herhangi bir kelime girmemektedir. ﺥ رجلي "Kaç kişi ile yürüdün?" صاحب كم أنت؟ "Sen kaç kişinin arkadasısın?" Örneklerinde her ne kadar ﺥ ifadesi aralarına girmiş olsa da, ﺥ cümlelerin başındaymış gibi değerlendirilir.¹⁷

1.1.4. Kem/ ﺥ İfadesinin Temyiz'e İhtiyaç Duyması

ﺥ ifadesi ister istifhâmiye ister haberiye olsun mutlaka onu açıklayacak temyize ihtiyaç duymaktadır. Zira her iki durumda da, cins ve miktarları belli olmayan birer belirsiz isimdirler. Bu belirsizliği ortadan kaldıracak bir temyize ihtiyaç duymaktadırlar. Örneğin ﺥ "Senin ne kadarın var?" şeklinde bir soru sorulduğunda sayının kaç ve ne olduğu anlaşılmamaktadır. Ancak عشرون درهما "Yirmi dirhem" denildiğinde söz konusu belirsizlik kaldırılmış olmaktadır.¹⁸

1.1.5. ﺥ İfadesinin Cümle de Merfû', Mansûb ve Mecerûr Gelebilmesi

1.1.5.1. Nahivde ﺥ İfadesinin Merfû Olarak Geldiği Yerler:

Mübtedâ ve haber olma durumunda ﺥ ifadesi merfû' olmaktadır. Mübtedâ ve haber olma durumları için şu örnek verilebilir; ﺥ مالك "Malın ne kadar?" Söz konusu örnekte ﺥ'in ref' haletinde mübtedâ, مالك de onun haberi yapılabildiği gibi; ref' haletinde ﺥ haber, مالك ismi de ona mübtedâ yapmak mümkündür. ﺥ ifadesi sedâretü'l-kelam hakkına sahip olduğu için merfûâtın diğer bir kısmı olan fâil olarak gelemiyor. Zira fâil sürekli fiilden sonra gelmektedir. Bu durumda ﺥ sedâretü'l-kelam niteliğini kaybetmiş olur.¹⁹

1.1.5.2. Nahivde ﺥ İfadesinin Mansûb Olarak Geldiği Yerler:

ﺥ ifadesi nahiv ilminde mef'ûlü bih olarak gelmektedir. ﺥ رجلًا رأيت؟ "Kaç adam gördün?" Örneğinde ﺥ ifadesi, رأيت fiilinin mef'ûlü bih'isi olmaktadır. Ayrıca ﺥ mef'ûlü fih olarak gelebilmektedir. ﺥ مِيلًا قَطَعْتَ؟ "Kaç mil yol yürüdün?" Örneğinde ﺥ ifadesi, قَطَعْتَ fiilinin mef'ûlü fih'isi olmaktadır. Nahivde ﺥ mef'ûlü mutlak olarak da gelmektedir. ﺥ وَقْفَةً وَقَفْتَ؟ "Kaç defa durdun?" Örneğinde ﺥ kelimesi, وَقَفْتَ fiilinin mef'ûlü mutlakıdır. Diğer yandan ﺥ hâl olarak gelmektedir. ﺥ حَالًا "Kaç durumda hareket ettin?" Cümlesindeki ﺥ ifadesi, حَرَعْتُ fiili için hâldir. Ayrıca ﺥ كَانِ nakıs fiili ve benzerlerinin haberi olarak gelmektedir. ﺥ كَانِ مَالِكًا؟ "Malın ne kadardı?" Cümlesinde ﺥ ifadesi, كَانِ nakıs fiilinin haberidir. Zira كَانِ nakıs fiili ve benzerlerinin haberi mansûb olarak gelmektedir. Nahivde ﺥ ظَلَّ ﺥ fiili ve benzerlerinin ikinci mef'ûlü olarak gelmektedir. ﺥ ظَلَّكَ مَالِكًا؟ "Sen malını ne kadar sandın?" Cümlesinde ﺥ ifadesi, ظَلَّكَ fiilinin ikinci mef'ûlüdür.²⁰

1.1.5.3. Nahivde ﺥ İfadesinin Mecerûr Olarak Geldiği Yerler:

Nahivde ﺥ, hem cer harfiyle hem de izafetle mecrûr olarak gelmektedir. ﺥ رجلًا مررت؟ "Kaç adamla yürüdün?" Cümlesinde görüldüğü gibi ﺥ ifadesi, ب harfi cerriyle mahallen mecrûr

¹⁶ Râdî, Şerhu'r-radî, 2/386; Enbârî, Esrârü'l-'arabiyye, 214.

¹⁷ İbn Yaîş, Şerhu'l-mufassal, 4/129.

¹⁸ Sibeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber, el-Kitâb, (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1988), 1/291.

¹⁹ İbn Yaîş, Şerhu'l-mufassal, 4/127-128.

²⁰ İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelûsî el-Ceyyânî, Şerhu't-teshîl, (Kahire: Dâru hecer, 2008), 125.

olmuştur. رزقك رزقك رجلًا أطلقك “Kaç kişinin rızıkını verdin?” Cümlesinde de رزقك kelimesi muzaf olup, كَمْ ifadesine izafe edilmiş ve mahallen mecrûr muzafun ileyh olmuştur.²¹

1.1.6. Nahivde Kem/ كَمْ İfadesinin Lafzına veya Manasına Zamir Dönmesi

كَمْ ifadesi daha önce de bahsettiğimiz gibi, ister istifhâmiye olsun ister haberiye olsun azlık veya çokluk için kullanılan sayıdan kinaye bir isimdir. Müzekker, müennes, müfred, tesniye ve cem için aynı lafız ile kullanılmaktadır. Nahivdeki من، أي، كل، ما ve كَمْ kelimeleri gibi değerlendirilmiştir. Zira bu kelimeler de müzekker, müennes, müfred, tesniye ve cem için aynı lafız ile kullanılmaktadır. Dolayısıyla كَمْ ifadesinden sonra gelen cümledeki zamir, كَمْ ifadesinin lafzına hamledilerek müfred ve müzekker olarak getirilebildiği gibi, كَمْ ifadesinin manasına hamledilerek tesniye, cem ve müennes olarak da getirilebilmektedir.²²

كَمْ ifadesinin lafzına hamledilerek müfred ve müzekker olarak gelmiştir. جاءك كَمْ رجلًا جاءك أو جاءك؟ “Kaç adam sana geldi?” Örneğinde جاءك fiilindeki كَمْ zamiri, كَمْ ifadesinin lafzına hamledilerek müfred ve müzekker olarak gelmiştir. جاءك كَمْ رجلًا جاءك أو جاءك؟ “Sana kaç adamlar geldiler?” Cümlesindeki جاءك كَمْ رجلًا جاءك أو جاءك fiillerindeki zamirler ise, كَمْ ifadesinin manasına hamledilerek tesniye ve cem olarak gelmiştir. Aynı şekilde جاءك كَمْ امرأة جاءك “Sana kaç kadın geldi?” lafza hamledilerek müfred ve müzekker, جاءك كَمْ امرأة جاءك manaya hamledilerek tesniye ve cem olarak getirilebilmektedir.²³

Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim de konuyla alakalı örnekler bulunmaktadır. Söz konusu örneklerden birini zikretmek gerekirse; وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُرِضَى “Göklerde nice melekler vardır ki, Allah dilediği ve razı olduğu kulları için izin vermedikçe onların bile şefaati hiçbir fayda sağlamaz”.²⁴ Ayetinde geçmekte olan شَفَاعَتُهُمْ kelimesindeki zamir, كَمْ ifadesinin manası düşünülerek cem olarak gelmiştir.²⁵

1.1.7. Nahivde Kem/ كَمْ Nekre İsimlere Has Olması

Nahivde كَمْ ifadesi daha önce de belirttiğimiz gibi, az ve çok olan sayılar için kullanılmaktadır. Azlık veya çokluk ihtimali sadece belirsiz (nekre) isimlerde olabilmektedir. Nitekim marife (belli) isimlerde bir netlik var, onlarda sayı az veya çok olur, ikinci bir ihtimal olmamaktadır.²⁶

2. KEM/ كَمْ İFADESİNİN İSTİFHÂMIYE VE HABERİYE OLARAK GENEL HÜKÜMLERİ

كَمْ belirsiz sayılardan kinaye olup az, orta ve çok sayılar için kullanılır. Asıl olarak istifhâm için kullanılmakla beraber, haberiye olarak da kullanılmaktadır. Fakat haberiye olarak kullanıldığında Sedâret, ismiyet, mebnilik, nekre bir isimle açıklanması gibi, istifhâmın bazı hükümleri üzerine icra edilmektedir. Nahivciler bu hükümlerden dolayı haberiyenin de aslı istifhâmiye olduğuna işaret etmişlerdir. İstifhâmiyeden haberiyeye geçmesini, sayıyı daha fazla göstermek için kullanıldığını söylemişlerdir.²⁷

2.1. İstifhâmiye Olan Kem/ كَمْ 'in Hükümleri

İstifhâmiye كَمْ'in temyizi, yerine geldiği sayılar olan on birden on dokuza kadarki sayıların temyizi gibi müfred, nekre ve mansûb olarak gelmektedir. Çünkü istifhâmiye olan كَمْ, nahivde on birden on dokuza kadar olan tenvinli sayıların yerine gelmiştir. Zira söz konusu sayıların

²¹ İbn Yaîş, Şerhu'l-mufassal, 4/128.

²² İbn Yaîş, Şerhu'l-mufassal, 4/132 .

²³ İbn Yaîş, Şerhu'l-mufassal, 4/132.

²⁴ en-Necm, 53/26.

²⁵ İbn Yaîş, Şerhu'l-mufassal, 4/132.

²⁶ Enbârî, Esrârü'l-'arabiyye, 217.

²⁷ İbn Yaîş, Şerhu'l-mufassal, 4/125.

asıllarında tenvin vardır. Örneğin; أَحَدٌ وَعَشْرَةٌ terkininin aslı, عَشْرَةٌ وَأَحَدٌ'dür. Terkipteki her iki sayının üzerindeki tenvin hazfedilmiş fakat takdirenden düşünölmüştür.²⁸

İstifhâmiye ڤ 'in temyizi, haberiye olan ڤ 'in temyizine hamledilerek mecrûr olarak gelebilmektedir. ڤ زَجَلِي مَرَزَتْ؟ "Kaç adamla geçtin?" Örneğinde olduğu gibi.²⁹ Bu durumda haberiye olan ڤ gibi, temyizi ile arasına herhangi bir fasılanın girmemesi gerekir. Eğer araya bir fasıla girerse mecrûr değil de mansûb olması gerekmektedir.³⁰ Kısaca istifhâmiye ڤ 'in temyizi hakkında nahivciler arasında üç görüş bulunmaktadır; birinci görüş, temyizinin kıyasa uygun olarak mansûb okunmasıdır. İkinci görüş ise, istifhâmiye ڤ 'in temyize izafe edilmesi veya mukadder bir مَن harfi cerri ile mecrûr olmasıdır. Üçüncü görüş de ڤ temyizinin başına açık bir harfi cer ile mecrûr olmasıdır.³¹

İstifhâmiye ڤ 'in diğere bir hükmü ise, konuşmanın gidişatından veya lafızdaki bir karineden dolayı temyizi hazfedilebilmesidir. ڤ "Senin yanında kaç tane var?" Cümlesinin aslı, ڤ دِنَارًا عِنْدَكَ؟ olup konuşmada daha önce dinardan bahsedildiği için hazf edilen temyizdin dinar olduğu anlaşılmaktadır. ڤ "Abdullah kaç...yanındadır?" Cümlesinin aslı, ڤ يَوْمًا عِنْدَ اللَّهِ مَا كَيْتُ؟ "Abdullah kaç gündür yanındadır?" يَوْمًا kelimesi temyiz olup hazf edilmiştir. عِنْدَ اللَّهِ kelimesi marife bir isim olduğundan ڤ kelimesi için temyiz olamaz, zira ڤ 'in temyizi sadece nekre isimlerden gelebilmektedir. Dolayısıyla عِنْدَ اللَّهِ kelimesi temyiz olamayacağına göre ve مَا كَيْتُ kelimesinin anlamı olan kalma manasından ڤ 'in temyizi nekre olan يَوْمًا veya شَهْرًا zaman zarflarından biri olduğunu anlamaktayız.³²

Temyizin hazfedilmesi sadece istifhâmiye ڤ 'in özelliklerindedir. Haberiye olan ڤ de ise temyiz hazfedilmez. Zira daha önce de bahsettiğimiz gibi haberiye olan ڤ muzaf olup onun temyizi muzafun ileyht olur. Nahivde muzaf ve muzafun ileyhten birisi hazfedilip diğereinin zikredilmesi, gramerciler tarafından uygun görülmemiştir.³³

2.2. Haberiye Olan Kem/ڤ 'in Hükümleri

Haberiye ڤ 'in temyizi; temyizine muzaf olan üçten ona, yüz, bin ve katlarının uygulamasına tabi olmuştur. Zira haberiye olan ڤ de söz konusu sayılarda olduğu gibi, çokluk ve mübalağa manası vardır. Bu benzerliklerden dolayı haberiye ڤ 'in temyizi müfred ve cem olarak gelmektedir. ڤ "Senin yanında bir çok adam var" ve ڤ عِلْمَانِ لَكَ "Senin birçok hizmetçin var" örneklerin de görülebilmektedir. Nitekim muzaf olan sayılar; üçten on'a kadar olanlar cem'e izafe edilirler. Yüz, bin ve katları da müfred isme izafe edilirler. Haberiye olan ڤ de kıyasa uygun olan müfred bir isimle açıklanmasıdır. Zira haberiye olan ڤ çokluk bildirir, çokluk bildiren sayılarda da asıl olan müfred bir kelimeyle temyiz olmasıdır. مِائَةٌ تَوْبٍ وَأَلْفٌ دِنَارٍ "Yüz elbise ve bin dinar" örnekleri buna kanıt olarak getirilebilir.³⁴

Ancak nahivciler haberiye ile istifhâmiye ڤ arasında bir farklılığın oluşması için, haberiyenin temyizini cem olarak da getirmişlerdir. Ayrıca haberiye ڤ ile temyizi arasına bir şeyin girmesini de caiz görmemişlerdir. Her ne şekilde olursa olsun onunla temyizi arasına bir kelime girerse temyizi mecrûr değil mansûb okunmaktadır. Şu şiirde geçtiği gibi;

²⁸ Nuhâs, *el-Aded fi'l-luğâ*, 138.

²⁹ Enbârî, *Esrârü'l-'arabiyye*, 216.

³⁰ Radî, *Şerhu'r-radî*, 2/383-385.

³¹ el-Bikâî, Yûsuf Muhammed, *Hâşiyetü'l-hudari* (Lübân: Dâru'l-fikr, 2003), 2/588.

³² Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/292.

³³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 4/129.

³⁴ Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısrî, *Hâşiyetü 'alâ şerhi'l-üşmûnî (Menhecü's-sâlik ilâ elfiyyeti ibn mâlik, hâşiyetü's-sabbân)* thk. Tâhâ Abdurraûf Saîd, (Kahire: Mektebetü'l-vakfiyye, ts.), 4/112; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, 4/127.

كَمْ تَأْتِي مِنْهُمْ فَضْلًا عَلَى عَدَمٍ إِذْ لَا أَكَادُ مِنَ الْإِفْتَارِ أُخْتِيلُ

“Kaldıramayacağım bir yokluk içerisindeyken, onlardan ne iyilikler gördüm.”³⁵

Sadece haberiye كَمْ ile temyizi arasına müteaddî bir fiil girerse, fiilin mef'ûlü ile karışmasını diye temyizi mansûb değil; mecrûr gelir; كَمْ تَرَكُوا مِنْ حِثَّابٍ وَغَيْبٍ “Geride nice bahçeler, su kaynakları bıraktılar!”³⁶ ve وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ “Oysa biz, bolluk içinde azmış nice şehir halkını helâk etmişizdir”³⁷ ayetlerinde olduğu gibi.³⁸

İstifhâmiye olan كَمْ de temyizi ile arasına herhangi bir kelimenin girmesi caiz olmakla beraber, haberiye olan كَمْ ile temyizi arasına herhangi bir kelimenin girmesi caiz görülmemiştir. Bunun nedenini nahivciler şöyle açıklamışlardır; haberiye olan كَمْ, kendinden sonra gelen isme izafe edilir ve onu mecrûr yapar. Nahivde muzaf ile muzafun ileyh bir tek kelime gibi değerlendirilir ve aralarına herhangi bir şeyin girmesi uygun görülmemiştir.³⁹

Haberiyeye olan كَمْ 'in bir diğer hükmü ise, temyizinin hazfi nahivciler tarafından caiz görülmemiştir. Zira haberiye olan كَمْ temyizine muzaf olur, nahivde muzafı hazf edip muzafun ileyhi hazfetmemek nahivcilerin uygulamalarında görülmemiştir.⁴⁰ Haberiye olan كَمْ, cümle içerisindeki kullanımında genellikle مِنْ harfi cerri ile mecrûr gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'deki bütün örnekler bu şekildedir; وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ “Göklerde nice melekler vardır ki”⁴¹ ve وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ “Nice beldeler var ki”⁴² ayetlerin de olduğu gibi مِنْ harfi cerrine göre amel verilir ve كَمْ ifadesi mahallen mecrûr olmaktadır.⁴³

3. İSTİFHÂMIYE VE HABERİYE KEM/كَمْ ARASINDAKİ FARKLAR

İstifhâmiye ile haberiye olan كَمْ, bazı teknik sayılabilecek konularda birbirlerinden ayrılırlar; istisna, نَ ile atıf ve bedel konularında aralarında farklar bulunmaktadır. İkisi arasındaki bu fark, nahivde eda ettiği mana ile alakalıdır. Zira istifhâmiye olan كَمْ de nefî (olumsuzluk) manası vardır. Haberiye olan كَمْ de ise icâb (olumluluk) manası bulunmaktadır. İşte bu manalardaki fark yüzünden uygulamada aralarında bazı farklar oluşmaktadır:

3.1. İstisna: اِلَّا istisna edatı, istifhâmiye olan كَمْ den sonra gelirse, اِلَّا dan sonra gelen kelimenin irabı bedel olarak değerlendirilir. Zira nahiv kaidesi gereği, müstesnâ minh zikredilmiş (söylenmiş), cümle menfî (olumsuz) ise müstesnâ, müstesnâ minhden bedel olur (aynı irabı alır).⁴⁴ İstifhâmda nefî manası olduğundan sanki اِلَّا menfî bir cümleden sonra gelmiş olarak değerlendirilir. Örneğin; كَمْ ثَلَاثَةٌ سِوَةَ اِلَّا ثَلَاثَتَانِ ؟ “Hangi sayı altı ise, onda iki tane üç vardır?” cümlesinde, ثَلَاثَةٌ sayısı كَمْ 'in temyizi, سِوَةَ ise كَمْ 'in haberi ve ثَلَاثَتَانِ kelimesi سِوَةَ den bedeldir.⁴⁵

اِلَّا istisna edatı, haberiye olan كَمْ den sonra geldiğinde ise, اِلَّا 'dan sonra gelen müstesnâ mansûb olarak okunur. Zira nahiv kaidesi gereği, müstesnâ minh zikredilmiş, cümle müsbet ise, müstesnâ mansûb olur.⁴⁶ Haberiye olan كَمْ de isbat manası olduğunda sanki اِلَّا müsbet bir cümleden sonra gelmiş olarak değerlendirilir. كَمْ عِلْمَانِ جَاؤُنِي اِلَّا زَيْدًا “Nice hizmetliler geldiler Zeyd hariç”

³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/295; Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilaf*, 263.

³⁶ ed-Duhân, 44/25.

³⁷ el-Kasas, 28/58.

³⁸ Sabbân, *Hâşiyeye 'alâ şerhi'l-üşmûnî*, 4/115-116.

³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/344.

⁴⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, 4/129.

⁴¹ en-Necm, 53/26.

⁴² el-A'râf, 7/4.

⁴³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, 4/134.

⁴⁴ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî İbn Hişâm en-Nahvî *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* (Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 1988), 267.

⁴⁵ Müberred, *el-Muktedab*, 364.

⁴⁶ İbn Hişâm, *Şerhu katri'n-nedâ*, 267.

örneğinde görüldüğü gibi haberiye olan ξ de isbat manası olduğundan إِلا dan sonra gelen müstesnâ mansûb olarak okunmuştur.⁴⁷

3.2. لا ile Atıf: لا ile atıf yapılabilme için, öncesinde geçen cümlenin müsbet olması gerekir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi istifhâmiye olan ξ de nefî manası olduğu için kendisine لا ile atıf yapılamıyor. Nitekim $\text{كَمْ دِرْهَمًا عِنْدَكَ؟ لَا ثَلَاثَةٌ وَلَا أَرْبَعَةٌ}$ “*Senin yanında kaç dirhem var? Ne üç nede dört*” denilmemektedir. Zira menfi bir cümleden nefî yapılamaz. Ancak haberiye olan ξ de isbat manası olduğundan لا ile atıf yapılabilir. Dolayısıyla $\text{كَمْ رَجُلٌ قَدْ أَتَانِي لَا رَجُلٌ وَلَا رَجُلَانِ}$ “*Bir iki adam değil, bana çok kişi geldi*” denilebilmektedir. Zira müsbet bir cümleden nefî yapılmaktadır. Söz konusu bu uygulama nahivde sıkça rastlanan bir durumdur.⁴⁸

3.3. Kem/ ξ İfadesinin Bedel Olarak Getirilmesi: İstifhâmiye olan ξ için bedel getirilebilmektedir. Bu durumda üzerine istifhâm hemzesinin getirilmesi gerekmektedir.⁴⁹ كَمْ دِرْهَمًا؟ “*Senin yanında kaç dirhem var? Yirmi mi veyahut otuz mu?*” örneğinde görüldüğü gibi bedel ile birlikte istifhâm hemzesi gelmiştir. Bu durum haberiye olan ξ 'in bedelinde olmamaktadır. Zira haberiye olan ξ sayının çokluğundan haber verip sayının kemiyetinden bahsetmemektedir. $\text{كَمْ غُلَامٍ عِنْدَكَ، ثَمَانُونَ أَوْ تِسْعُونَ}$ “*Senin yanında bir çok hizmetçi var, seksen belki doksan*” örneğinde olduğu gibi, bedelinin üzerine istifhâm hemzesi gelmemektedir.⁵⁰

Kısaca istifhâmiye ve haberiye ξ arasındaki farkları şu şekilde açıklayabiliriz; istifhâmiye olan ξ tenvinli bir sayının yerine gelmekte iken, haberiye tenvini hazf edilen sayının yerine gelmiştir. İstifhâmiye sadece müfred bir isimle temyiz olurken, haberiye ise hem müfred hem de çoğul bir isimle temyiz almaktadır. İstifhâmiyenin temyizi mansûb, haberiyenin ise mecrûr gelmektedir. İstifhâmiyenin temyizi bazen hazf edilebilirken, haberiyenin hazf edilmesi söz konusu değildir. İstifhâmiye ile temyizi arasına bir kelime girebilirken, haberiye de ise temyizi ile arasına herhangi bir kelime girmemektedir.⁵¹ İstifhâmiye de konuşan kişi bir cevap beklemekte, haberiye de ise konuşan herhangi bir cevap beklememektedir.⁵² İstifhâmiye de cümle doğru olması gerekirken, haberiye de ise bu durum doğru da yanlış da olabilmektedir.⁵³ İstifhâmiye şimdiki zamanda gerçekleşebiliyorken, haberiye ise geçmiş zamanda oluşabilmektedir.⁵⁴

4. KUR'ÂNDAN GEÇEN KEM/ ξ İFADESİ

Kur'ânda geçen ξ ifadesi, haberiye ve istifhâmiye olmak üzere iki farklı şekilde geçmektedir.

4.1. Kur'ân da Geçen Kem/ ξ Haberiye

Kur'ân-ı Kerim de haberiye olan ξ ifadesi, bazı ayetlerde ihtilaf olması ile birlikte dil âlimlerinin genel kabulüne göre on altı yerde geçmektedir.⁵⁵

4.1.1. $\text{كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فَئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَخْرِجْ عَلَيْنَا صِرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ}$ “*Nice az birlik vardır ki, Allah'ın izniyle sayıca çok birliği yenmişlerdir. Savaşmak üzere Câlût ve ordusuyla karşı karşıya geldikleri zaman da şöyle yalvardılar: “Rabbimiz! Üzerimize sabır yağıdır,*

⁴⁷ ‘Abdurrâhman Celâleddin, es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, (Dımaşk: Macmau'l-luğati'l-arabiyye, 1985), 2/518-519.

⁴⁸ Suyûtî, *el-Eşbâh*, 2/518.

⁴⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasss*, 4/125.

⁵⁰ Sabbân, *Hâşiyetü's-sabbân*, 4/119.

⁵¹ Suyûtî, *el-Eşbâh*, 2/517-518.

⁵² Suyûtî, *el-Eşbâh*, 2/519.

⁵³ Suyûtî, *el-Eşbâh*, 2/518.

⁵⁴ Bikâî, *Haşiyetü'l-hudari*, 2/588.

⁵⁵ Geniş bilgi için bk. Muhammed Abdülhâlik Udayme, *Dirâsâtun li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, tr.), 2/399-400; Osman Ebu'l-Kasım Abdullâh ez-Zi'b, “Kem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Dirâseh nahviyye tahliliyye vasfiyye ihsâiyye)”, *Mecelletu Külliyyâti't-Terbiyye*, 19 (Kasım 2020), 4-10.

ayaklarımızı sağlamlaştırdı ve kâfirler gürûhuna karşı bize yardım et!”⁵⁶ Buradaki ξ haberiyedir. İstifhâmiye manasında kullanılmaz. Zira ayetten anlaşılır; müminler kendileri ve arkadaşları için sebat dilemek için cümleleri kurduklarını görüyoruz. Nitekim ayetin devamında da müminlerin Allah'tan yardım istediklerini bildirmektedir. Şayet buradaki “kem” ifadesini istifhâmiye manasında kullanırsak, söz konusu toplulukları sormak manasında olur ve ayetin amaçlamadığı bir mana ortaya çıkacaktır.⁵⁷

4.1.2. ξ “Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz onca imkânı kendilerine verdiğimiziz”⁵⁸ ayette geçmekte olan ξ haberiyedir. Zira müfessirler ayetin anlamını şöyle açıklamışlar; keşke Mekke müşrikleri daha önce peygamberlerini yalanladıkları için helâk olan kavimlerden ibret alsalardı.⁵⁹ Dolayısıyla eski kavimlerden dersler çıkarılması için serdedilmiş ayetlerdir. Yoksa eski kavimlerin durumlarını anlamak için ξ ifadesi istifhâm (soru) manasında kullanılmamıştır.

4.1.3. ξ “Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi”⁶⁰ ayetinden anlaşılır; Allah gaflet içerisinde oldukları halde birçok köyü helâk ettik buyuruyor. Sonucunuz onlara benzmeden önce ders alın. Dolayısıyla burada herhangi bir durum sorulmadığı için buradaki ξ istifhâmiye değil haberiyedir.⁶¹

4.1.4. ξ “Nûh'tan sonraki nesillerden nicelerini helâk ettik.”⁶² Burada da ξ haberiyeye olup teksîr (çokluk) manasındadır.⁶³ Zira ayet Nûh'tan sonraki nesillerin durumunu sormamaktadır. Bilakis onların birçoğunun helâkından bahsetmektedir.

4.1.5. ξ “Oysa onlardan önce de daha varlıklı ve daha gösterişli olan nice nesiller helâk ettik”⁶⁴ ayet, onlardan önce gelip geçen ve durumları onlardan daha iyi olan nice kavimlerin helâk olduğundan bahsetmektedir.⁶⁵ Dolayısıyla buradaki ξ eski nesillerden bilgi verdiği için haberiyedir.

4.1.6. ξ “Biz, onlardan önce nice nesilleri helâk ettik. Sen, onların herhangi birinden (bir varlık emâresi) hissediyor veya cılız da olsa bir ses işitiyor musun?”⁶⁶ Bu ayette de ξ haberiyedir. Zira manasında tahvîf (korkutma) bulunmaktadır.⁶⁷ Herhangi bir şeyden sakındırma ise soru sormakla değil, haber vermekle ancak gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla buradaki ξ ifadesi haberiyeye manasında kullanılmıştır.

4.1.7. ξ “Kendilerinden önceki nice nesilleri helâk etmiş olmamız onları hâlâ yola getirmedi mi?”⁶⁸ Yukarıdaki ayetlerde olduğu gibi burada da teksîr manası bulunmaktadır.⁶⁹ Zira ayet, önceki nesillerin helâkından bilgi vermektedir. Böylece buradaki ξ de haberiyeye manasında kullanılmıştır.

4.1.8. ξ “Biz, halkı zulme sapmış nice ülkeyi yerle bir ettik, arkasından da başka topluluklar vücuda getirdik.”⁷⁰ Ayetinde geçmekte olan ξ haberiyedir. Zira

⁵⁶ el-Bakara, 2/249-250.

⁵⁷ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî, *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'an*, (Kahire: el-Bicâvî, 1976), 1/199.

⁵⁸ el-En'âm, 6/6.

⁵⁹ Ukberî, *et-Tibyân*, 1/481.

⁶⁰ el-A'râf, 774.

⁶¹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Fikr, 2010), 5/11.

⁶² el-İsrâ, 17/17.

⁶³ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil'* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Marife, 2009), 593.

⁶⁴ Meryem, 19/74.

⁶⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 7/395.

⁶⁶ Meryem, 19/98.

⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 649.

⁶⁸ Tâhâ, 20/128.

⁶⁹ Ebû Hayyân *el-Bahrü'l-muhît*, 7/396.

⁷⁰ el-Enbiyâ, 21/11.

yüce Allah, nice zalim kavmi yok edip yerine nice kavmi yerleştirmekten bahsetmiştir.⁷¹ Dolayısıyla ayetin manasında bilgi verme durumu söz konusu olduğundan ξ haberiye olmuştur.

4.1.9. $\text{وَكَم أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا}$ “Oysa biz, bolluk içinde azmış nice şehir halkını helâk etmişsinizdir.”⁷² Buradaki ayette de ξ haberiye dir. Zira devamında gelen $\text{بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا}$ “bolluk içinde azmış” cümlesinden de anlaşıldığı gibi tahvîf (korkutma) manası bulunmaktadır.⁷³ Dolayısıyla burada en uygun mana haberiye manasıdır. Ayetin devamından anlaşıldığı gibi istifhâm manası kastedilmemektedir.

4.1.10. $\text{أَوَلَمْ يَدَّبُّدْ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ}$ “Halen yurtlarında gezip dolaştıkları, kendilerinden önceki nice nesilleri yok etmiş olmamız, onların doğru yolu görmelerini sağlamadı mı?”⁷⁴ Ayet aynı şekilde nice kavimleri helâk etmekten bahsetmiştir. Bu bağlamda ayette geçmekte olan ξ ifadesinin haberiye olduğunu görmekteyiz.⁷⁵ Zira ayetin bağlamından anlaşılan önceki nesillerden bilgi vermektir. Bilgi almak değildir.

4.1.11. $\text{أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ}$ “Onlardan önce nice nesilleri helâk ettiğimizi ve onların artık kendilerine dönüp gelmediğini görmezler mi!”⁷⁶ Ayet helâk olan önceki kavimlerin çokluğundan bahsedilmektedir. Dolayısıyla burada geçmekte olan ξ ifadesi haberiye manasındadır.⁷⁷

4.1.12. $\text{وَكَم أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيِّ فِي الْأَوَّلِينَ}$ “Sizden önce gelip geçenlere de nice peygamberler gönderdik.”⁷⁸ Ayetinde geçmekte olan ξ haberiye dir. Zira ayet, nice peygamberlerin insanlara gönderilmesinden bahsetmektedir. Ayetin manasında herhangi bir soru sorma durumu söz konusu değildir.⁷⁹

4.1.13. $\text{وَكَم أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيسٍ}$ “Kendilerinden önce, onlardan daha güçlü olup yeryüzünde şehirler kurarak aralarında gidip gelen nice toplulukları yok ettik. Kurtuluş var mı?”⁸⁰ Ayette geçmekte olan ξ ifadesi çokluk manasında olup haberiye dir.⁸¹ Nitekim ayet Mekke müşriklerinden daha güçlü nice kavimlerin yok edilmesinden bahsetmektedir. Söz konusu ayette soru manası bulunmamaktadır.

4.1.14. $\text{وَكَم مِنْ مَلَائِكَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى}$ “Göklerde nice melekler vardır ki, Allah dilediği ve razı olduğu kulları için izin vermedikçe onların bile şefaati hiçbir fayda sağlamaz.”⁸² Ayetinde geçmekte olan ξ teksîr (çokluk) manasında olup haberiye türündendir.⁸³ Zira ayetin devamı, göklerde nice meleklerin bulunduğu bahsetmektedir. Eğer ayette geçen ξ ifadesine istifhâm manasını verirsek ayetin kastettiği mananın dışına çıkmış oluruz.

4.1.15. $\text{أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ أَخْبَثْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ رَوْحٍ كَرِيمٍ}$ “Peki o inkârcılar yeryüzüne hiç bakmazlar mı? Orada her türden nice değerli bitkiler çıkarmışsınızdır”⁸⁴ ayette geçmekte olan ξ haberiye dir. Zira ayet Allahın azametini bildirmek için birçok bitkinin yeşermesinden bahsetmektedir.⁸⁵ ξ istifhâm manasında kullanılırsa, ayetin ifade etmek istediği manayı ihmal etmiş oluruz.

⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 673.

⁷² el-Kasas, 28/58.

⁷³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 8/316.

⁷⁴ es-Secde, 32/26.

⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 7/396.

⁷⁶ Yâsin, 36/31.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 894.

⁷⁸ ez-Zuhruf, 43/6.

⁷⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil Nehhâs el-Murâdî el-Mısrî, *İ'râbü'l-Kur'ân*. (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Marife, 2008)939.

⁸⁰ Kâf, 50/36.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1048.

⁸² en-Necm, 53/26.

⁸³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 10/19.

⁸⁴ eş-Şuarâ, 26/7.

⁸⁵ Nehhâs, *İ'râbü'l-kur'ân*, 675.

4.1.16. كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَآذَنُوا وَلَا تَجِبْنَ مَنَاصٍ “Onlardan önce nice nesilleri helâk ettik; o sırada feryat ettiler ama artık zaman kurtulma zamanı değildi”⁸⁶ ayette geçmekte olan كَمْ kelimesi de haberiye türünde olup tehdit manasında kullanılmıştır. ⁸⁷ كَمْ ifadesinin istifhâm manasında kullanılması ayetin hedeflediği manaya ters düşmektedir.

4.2. Kur'ân da Geçen Kem/ كَمْ İstifhâmiye

Kur'ân-ı Kerim de istifhâmiye olan كَمْ ifadesi, nahiv âlimlerinin genel kabulüne göre dört yerde geçmektedir. ⁸⁸ Söz konusu yerler şunlardır:

4.2.1. سَلَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ “İsrâiloğulları'na sor: Onlara ne kadar apaçık âyet verdik!”⁸⁹ ayette geçmekte olan كَمْ genel kabule göre istifhâmiyedir.⁹⁰ Her ne kadar istifhâm hakiki manasında kullanılmamışsa da yüce Allah İsrail oğullarına ne kadar apaçık deliller geldiğini sormaktadır. Dolayısıyla buradaki istifhâmda takrîr (pekiştirme) manası bulunmaktadır. ⁹¹ Ebû Hayyân, er-Radî el-Estrebâdî'nin: “istifhâmiye olan كَمْ'in temyîzin de مِنْ harfi cerri ile gelmesini ne şiirde ne de nesir de görmedim”⁹² sözünü kabul etmez ve ayetteki كَمْ ifadesi مِنْ harfi cerri ile geldiği halde istifhâmiye olduğunu savunmuştur. Haberiye olamayacağını şu şekilde açıklamıştır: şayet bu ayetteki كَمْ ifadesini haberiye yaparsak soru ile başlayan cümleyi cevapsız bırakmış oluruz. O zaman mana şöyle olur: İsrâiloğulları'na sor, daha neyin sorulacağı zikredilmeden, onlara çok ayetler verdik haberi verilir ve ayetin başı ile devamı birbirinden kopuk bir şekil alır. Ebû Hayyân, nahiv açısından da haberiye olamayacağını açıklamaktadır: Eğer كَمْ kelimesini haberiye yaparsak سَلَّ fiili için ikinci bir mef'ûlü takdir etmek lazım, istifhâmiye de ise herhangi bir hazif ve takdir gerekmemektedir. Nahiv de hazif ve takdir etmeme imkanı varken, cümleden hazif ve takdir etmekten daha evladır. ⁹³ İstifhâmiye olan كَمْ ifadesinin temyizi ile beraber مِنْ harfi cerrinin gelebileceğini önemli dilcilerden Sîbeveyhi de söylemektedir: te'kîd manasını ifade etmek için مِنْ harfi cerri ister istifhâmiye olsun ister haberiye olsun كَمْ ifadesi ile birlikte gelebilmektedir.⁹⁴ Aynı şekilde el-Müberred de, te'kîd manasında istifhâmiye olan كَمْ ile birlikte مِنْ harfi cerrinin geleceğini söylemektedir. ⁹⁵

4.2.2. قَالَ كَمْ لَبِثْتُ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ “Ne kadar kaldın” diye sordu. “Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldım” dedi.”⁹⁶ Burada da bir önceki ayette olduğu gibi كَمْ ifadesi istifhâmiye olup takrir manasındadır. ⁹⁷

4.2.3. قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ “Allah, “Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?” diye sorar”⁹⁸ ayette yüce Allah cehennem ehline bir soru yönelmektedir. Dolayısıyla كَمْ burada istifham için olup takrîr manasındadır.⁹⁹

4.2.4. قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ “İçlerinden biri, “Ne kadar kaldınız?” dedi. (Diğerleri) “Bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık” dediler”¹⁰⁰ ayette geçmekte olan كَمْ ifadesi

⁸⁶ es-Sâd, 38/3.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 918.

⁸⁸ Detaylı bilgi için bk. Udayma, *Dirâsâtun li uslûbi'l-Kur'ân*, 2/399; Osman ez-Zi'b, “Kem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 4-10.

⁸⁹ el-Bakara, 1/211.

⁹⁰ Bk. Ukberî, *et-Tibyân*, 1/170; el-Enbârî, *el-Beyân fi garîbi i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Tâhâ, (Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyye'l-Âmme li'l-Kitab, 1980), 1/149.

⁹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/634.

⁹² Radî, *Şerhu'r-radî*, 2/97.

⁹³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/127; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârib*, thk. Mâzin el-Mübârek-Muhammed Alî Hamdullâh, (Dımaşk: 1368/1964), 2/559-560.

⁹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/299.

⁹⁵ Müberred, *el-Muktedab*, 3/66.

⁹⁶ el-Bakara, 2/259.

⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/634.

⁹⁸ el-Mü'minûn, 23/112.

⁹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 7/588.

¹⁰⁰ el-Kehf, 18/19.

istifhâmiyedir. Zira Ashabı Kehf'ten birisi uykuda kaç yıl kaldıklarını diğer arkadaşlarına sormaktadır.¹⁰¹

SONUÇ

Arap dilinde sayılardan kinaye olarak ele alınan ξ ifadesi, kökü hakkında nahiv alimleri ihtilaf etmişlerdir. Kûfeliler mürekkep bir isim olarak değerlendirmişlerdir. Basralılar ise aslının müfred olduğunu savunmuşlardır. Arapçada ξ İstifhâmiye ve haberiye olarak iki şekilde kullanılmaktadır. ξ ifadesi ister istifhâmiye ister haberiye olsun Arap dilinde bazı genel hükümleri bulunmaktadır. Nahivde ξ ifadesi birçok kanıttan dolayı sadece isim olarak gelmektedir. ξ ifadesi irab açısından değerlendirildiğinde, istifhâmiye olduğunda harf olan hemzenin manasını, haberiye olduğunda çokluk bildiren ج harfinin manasını taşıdığından dolayı mebnî olarak değerlendirilmiştir.

ξ istifhâmiye olarak geldiğinde istifham manası, haberiye olarak geldiğinde ise inşa manası taşıdığından sedâretü'l-kelam (cümlelerin başında gelme) hakkı bulunmaktadır. ξ ifadesi cins ve miktarları belli olmayan bir belirsiz isim olduğu için mutlaka onu açıklayacak bir temyize ihtiyaç duyar. ξ isim olarak değerlendirildiğinden cümle içerisinde merfû, mansûb ve mecrûr gelebilmektedir. ξ den sonra gelen cümledeki zamir, ξ ifadesinin lafzına hamledilerek müfred ve müzekker olarak getirilebildiği gibi, ξ ifadesinin manasına hamledilerek tesniye, cem ve müennes olarak da getirilebilmektedir. Nahivde ξ ifadesi az ve çok olan sayılar için kullanılmaktadır. Azlık veya çokluk ihtimali sadece belirsiz (nekre) isimlerde olabilmektedir. Dolayısıyla ξ sadece nekre isimlere has bir kelime olduğunu söyleyebiliriz.

İstifhâmiye olan ξ de nefi (olumsuzluk) manası, haberiye olan ξ de icâb (olumluluk) manası bulunmasından istisna, و ile atıf ve bedel konularında aralarında farklar bulunmaktadır. ξ istifhâmiye sadece müfred bir isimle haberiye ise hem müfred hem de çoğul bir isimle temyiz almaktadır. İstifhâmiyenin temyizi mansûb, haberiyenin ise mecrûr gelmektedir. İstifhâmiyenin temyizi bazen hazf edilebilirken, haberiyenin hazf edilmesi söz konusu değildir. İstifhâmiye ile temyizi arasına bir kelime girebilirken, haberiye de ise temyizi ile arasına herhangi bir kelime girmemektedir. İstifhâmiye de konuşan kişi bir cevap beklemekte, haberiye de ise konuşan herhangi bir cevap beklememektedir. İstifhâmiye şimdiki zamanda gerçekleşebiliyorken, haberiye ise geçmiş zamanda oluşabilmektedir.

Arap dilcilerin genel kabulüne göre ξ ifadesinin iki farklı şekilde on altısının haberiye, dördünün de istifhâmiye olmak üzere Kur'ân-ı Kerim de yirmi yerde geçtiği tespit edilmiştir. Kur'ân hitabında en çok kullanılan tür, ξ i haberiye'dir. Söz konusu kullanımda bazen teksîr (çok gösterme), tenbîh (uyarma), tehdîd, inkar, tevbîh (kötüleme), tahzîr (korkutma) ve eski kavimlerin başına gelen olaylara dikkat çekme manalarında kullanıldığı görülmüştür. Diğer yandan Kur'ân hitabı açısından istifhâmiye olarak ξ in de az kullanıldığı, kullanıldığı yerlerde de gerçek soru manasında değil, takrîr (pekiştirme) manasında kullanılmıştır. Zira nahiv alimleri, yüce Allah için yerde ve gökte gizli olan hiçbir şey yoktur ki onun hakkında soru sorup bilgi sahibi olsun demişlerdir.

KAYNAKÇA

- Berhûm, Abdilhâdî Abdulkerîm. "Kemi'l-haberiyeye ve'l-istifhâmiyye fi'l-Kur'ân (Dirâseh Nahviyyeh)". Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 14/1, (Ocak 2006), 57-75.
- Bikâî, Yûsuf Muhammed. *Haşiyetü'l-hudari*. 2 Cilt. Lübnân: Dâru'l-Fikr, 2003.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. 11 Cilt. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Fikr, 2010.

¹⁰¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 7/155.

- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed, el-Enbârî. *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilaf beyne'n-nahvîyyin: el-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1987.
- Enbârî, *Esrârü'l-'arabiyye*. thk. Muhammed Behcet el-Beytâr, Dımaşk: el-Mecmaü'l-İlmî el-Arabî, 1957.
- el-Enbârî, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. thk. Tâhâ Muhammed Tâhâ, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitab, 1980.
- Gökdoğan, Melek Dosay. "Sayı". 36/212-213. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbn Akîl, Bahâeddin Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî. *Şerhu elfiyyeti ibn mâlik (Şerhu ibn 'akîl 'alâ elfiyyeti ibn mâlik)*. thk. M. Muhyiddin Abdülhamîd, 2 Cilt. Tahran: Matbaatu'l-Emîr. 1311.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısri. *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1988.
- İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârîb*. 2 Cilt. thk. Mâzin el-Mübârek- Muhammed Alî Hamdullâh, Dımaşk: 1368/1964.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî el-Ceyyânî. *Şerhu't-teshîl*. thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed el-Mahtûn, 4 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 2008.
- İbn Manzur, Cemaluddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-arab*. thk. Emîn M. Abdülvehhâb – M. Sâdık el-Ubeydî, 18 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1999.
- İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-mufassal*. 10 Cilt. Kahire: İdâretu't-Tibâati'l-Muniriyye, 2008.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhâlik Udeyma, 4 Cilt. Kahire: Vizâretu'l-Evkâf, 1994.
- Udayma, Muhammed Abdulhâlik. *Dirâsâtun li uslûbi'l-kur'âni'l-kerîm*. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, tr.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısri. *İ'râbü'l-kur'ân*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Marife, 2008.
- Nuhâs, Mustafa. *el-Aded fî'l-luğa*. Kuveyt: Mektebetu'l-Felâh, 1979.
- Radî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî), Er-Radî el-Esterâbâdî Necmü'l-eimme. *Şerhu'r-radî li kâ-fiyeti ibni'l-hâcib*. thk. Yahyâ Beşîr Mısri, 2 Cilt. el-Memleketu'l-Arabiyye's-Suudiyye: el-İdâretu'l-Amme li's-Sekâfeti ve'n-Neşr, 1996.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısri. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-üşmûnî (Menhecû's-sâlik ilâ elfiyyeti ibn mâlik, hâşiyetü's-sabbân)*. 4 Cilt. thk. Tâhâ Abdurraûf Saîd, Kahire: Mektebetu'l-Vakfiyye, ts.
- Selâm Mûcid Halhâl-Esîl Abbâs Huseyn. "Dirâsef fî (kem) el-haberîyye ve'l-istifhâmiyye". *Mecelletu Ehli'l-Beyt* 8, 107-113.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Muhammed Hârûn 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988.
- Suyûtî, 'Abdurrâhman Celâleddin. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv*. thk. Âbdulilâh Nebhân, 4 Cilt. Dımaşk: Macmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 1985.
- Sönmez, Mustafa. "Kelâmcılara Göre Dillerin Kaynağı Problemi İle İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme" *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8:1 (2010), 183-210.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ezecî el-Bağdâdî. *et-Tibyân fî i'râbi'l-kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: el-Bicâvî, 1976.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil'*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Marife, 2009.
- Zi'b, Osman Ebu'l-Kasım Abdullâh. "Kem fî'l-Kur'âni'l-Kerîm (Dirâseh nahviyye tahlîliyye vasfiyye ihsâiyye)". *Mecelletu Külliyyâti't-Terbiyye*, 19 (Kasım 2020), 1-10.